

І. М. Ячмянёва,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт,
дацэнт кафедры агульнага і славянскага мовазнаўства
МДУ імя А. А. Куляшова
(г. Магілёў, Беларусь)

Т. І. Борбат,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт,
загадчык кафедры літаратуры і міжкультурных камунікацый
МДУ імя А. А. Куляшова
(г. Магілёў, Беларусь)

КАЛАМБУР ЯК АДЗІН З ЭФЕКТЫЎНЫХ СПЕЦЫЯЛІЗАВАНЫХ СРОДКАЎ СТВАРЭННЯ КАМІЧНАГА ЭФЕКТУ Ў П'ЕСАХ А. ДУДАРАВА

Артыкул прысвечаны даследаванню найбольш ужывальных стылістычных фігур (каламбураў), якія з'яўляюцца спецыялізаванымі сродкамі стварэння камічнай экспрэсіі і ўтвараюць цэнтр функцыянальна-семантычнага поля “камічнае”. Розныя сродкі ў межах аднаго тыпу характарызуюцца неаднолькавай ступенню ўжывальнасці. Сярод каламбураў часцей за ўсё сустракаюцца лексічныя (полісемантычныя, паранамазіяныя) і фразеалагічныя, менш часта – сінтаксічныя і прыкметна радзей – камбінаванай будовы.

Каламбур як стылістычная фігура, заснаваная на выкарыстанні розных значэнняў аднаго і таго ж полісеманта (слова, фразеалагізма) ці дзвюх сугучных адзінак (амонімаў, паранамазяў), з'яўляецца адным з эфектыўных спецыялізаваных сродкаў стварэння камічнага эфекту ў мастацкай літаратуры, у тым ліку і ў драматургіі [1, с. 206]. Абыгрыванне сэнсавага або фармальнага боку моўных адзінак не заўсёды можна кваліфікаваць як каламбур. Кантэкст, напрыклад, трагічна афарбаваны, можа нейтралізаваць камічны эфект гульні слоў. Такім чынам, прыналежнасць або непрыналежнасць да каламбура вызначаецца ў значнай ступені агульнай (гумарыстычнай, сатырычнай, трагічнай і г.д.) афарбаванасцю тэксту [2, с. 55–56].

На падставе таго, з якіх моўных адзінак утвараюцца каламбуры (лексічных, фразеалагічных, сінтаксічных), адпаведна можна вылучыць тры асноўныя тыпы каламбураў: лексічныя, фразеалагічныя і сінтаксічныя.

Лексічныя каламбуры ўтвараюцца на аснове лексічных сродкаў (полісемантаў, паранамазяў, амонімаў, антонімаў) і з'яўляюцца найбольш пашыранымі ў п'есах А. Дударова. Асабліва гэта мае дачыненне да полісемантаў, якія нярэдка характарызуюцца складанай семантычнай структурай і даюць багатыя магчымасці для абыгрывання розных тыпаў значэнняў.

У залежнасці ад таго, якія лексічныя сродкі выкарыстоўваюцца для ўтварэння каламбураў, вылучаюць лексічныя каламбуры наступных тыпаў: полісемантычныя, паранамазійныя, аманімічныя і антанімічныя.

Паводле В. Д. Старычонка, “слова набывае не столькі полісемантычны, колькі сінкрэтычна-дыфузны, кантамінаваны характар”, бо лексічныя значэнні “не прадугледжваюць іерархіі, выдзялення галоўнага і залежнага кампанента”, “усе яны... у пэўнай маўленчай сітуацыі (тэксце) з'яўляюцца важнымі, неабходнымі для выказвання” [3, с. 10]. Двойная актуалізацыя слова ў маўленні, адначасовая рэалізацыя словам двух значэнняў не перашкаджае камунікацыі, таму што ў межах кантэксту (вербальнага або сітуацыйнага) утрымліваюцца два мікракантэксты, кожны з якіх выступае актуалізатарам пэўнага значэння. Удаае выкарыстанне двойной актуалізацыі ў мастацкім творы служыць для стварэння камічнай экспрэсіі.

Камізм у п'есах А. Дударова ствараецца своеасаблівым выкарыстаннем моўных сродкаў. Драматург выкарыстоўвае полісемантычныя словы, значэнне якіх па-рознаму разумеюць дзейныя асобы: адна – як прамое, другая – як пераноснае, або наадварот: *развітацца* “абмяняцца

развітальнымі словамі” і “расстацца з чым-н., пакінуць што-н. надоўга, назаўсёды” [Барбара:] *Усё. Паехаў развітацца.* [Радзівіл Руды:] *А ці не развітаўся ён з табой?* (“Чорная панна Нясвіжа”), *кантужаны* “той, хто атрымаў кантузію” і “чалавек, які паводзіць сябе псіхічна неадэкватна” [Васіль:] *Ганна, не слухай... Ён кантужаны...* [Гастрыт:] *Ды не быў я кантужаны!* [Васіль:] *Цябе акушэрка кантузіла* (“Вечар”).

З прамымі значэннямі могуць абыгрывацца розныя тыпы пераносных, напрыклад, метафарычных значэнні, якія ўзнікаюць у выніку пераносу найменняў на аснове асацыяцыйных сувязей – падабенства рэалій:

а) паводле формы і памеру прадметаў, з’яў: [Буслай:] *Я яго кніжку чытаў...* [Аліна:] *Подзвіг...* [Буслай:] *Для мяне – подзвіг... На адну бутэльку “чарніла” мені узяў, а кніжку купіў.* (“Парог”). Каламбурна абыгрываюцца два значэнні полісеманта *подзвіг*: прамое (“герайчны, самаахвярны ўчынак”) і аказіянальна-метафарычнае (“ўчынак, які не патрабуе вялікіх намаганняў, недарэчны ўчынак”).

б) паводле функцыі: [Барбара:] *Вы казалі, што малады ў некага закаханы...* [Мнішак:] *І гаварыць пра гэта не хачу! Брыдота! Яго маці каралева Бона — італьянка. І паўднёвы тэмперамент усёй Італіі перайшоў да Жыгімонта. Ён з дзяцінства каго бачыць, таго і кахае. Перакахаў усіх фрэйлін яе вялікасці, усіх сваіх выхавальніц і настаўніц... Усе пакаёўкі ў каралеўскім палацы ад яго плакалі... Калі на карову надзець спадніцу — ён пакахае карову. І гэта будучы ўладар Польскай Кароны! Няшчасная краіна!* (“Чорная панна Нясвіжа”). У першай рэпліцы рэалізуецца прамое значэнне полісеманта *кахаць*, ужытага ў форме *закаханы* (“адчуць пачуццё кахання да каго-н.”), а ў другой – метафарычнае значэнне гэтага полісеманта ў формах *перакахаў* і *пакахае* (“адчуваць фізічную цягу да каго-н.”).

Каламбуры, пабудаваныя на сугучнасці слоў (аднакаранёвых і рознакаранёвых), у лінгвістычнай літаратуры не маюць адзінага тэрміналагічнага наймення. Іх называюць паранамазійнымі каламбурамі [2, с. 7]. Адсутнасць адзінага тэрміна для наймення каламбураў, у аснове якіх гукавое падабенства слоў, звязана з тым, што з’ява сугучнасці, якая абазначаецца тэрмінамі “паранімія” і “паранамазія”, сярод мовазнаўцаў не атрымала адназначнай кваліфікацыі. Прыхільнікі шырокага разумення тэрміна “паранімы” (блізкагучныя словы з розным значэннем) пад параніміяй звычайна разумеюць частковае гукавое падабенства слоў пры іх семантычным адрозненні (поўным або няпоўным) [4, с. 411], а паранамазію кваліфікуюць як стылістычны прыём – супастаўленне не

толькі роднасных (аднакаранёвых) слоў, але і няроднасных (рознакаранёвых), гукавое падабенства ў якіх зусім выпадковае [5, с. 368]. Пры вузкім разуменні тэрміна “паранімы” (аднакаранёвыя словы, якія належаць да адной часціны мовы, маюць націск на тым самым складзе і выражаюць розныя сэнсавыя паняцці) паранімію разглядаюць як частковае супадзенне паводле гучання аднакаранёвых слоў, якія адрозніваюцца паміж сабой значэннем, а паранамазію – як стылістычны прыём збліжэння рознакаранёвых слоў, якія маюць гукавое падабенства [6, с. 412]. Наяўнасць шэрагу прычын, якія прыводзяць да змяшання параніміі з паранамазіяй, ускладняе размежаванне гэтых паняццяў, што, аднак, не з’яўляецца прынцыпова важным для маўлення, дзе яны выкарыстоўваюцца як адметны прыём пабудовы каламбураў.

У п’есах А. Дударова не распаўсюджана выкарыстанне паранамазіі. Але пры выкарыстанні гэтай фігуры даволі часта абыгрываецца гукавое супадзенне імя ўласнага і агульнага, якое “ажыўляе” ўнутраную форму антрапоніма, надае яму характарыстуючую ролю і ўзмацняе такім чынам экспрэсіўнае гучанне: [Буслай:] *Што гэта такое?* [Аліна:] *“Напалеон”*... [Буслай:] *Які? Бананарт?* [Аліна:] *Ён самы.* [Буслай:] *Што, сродак супраць молі?* [Аліна:] *Каньяк. З гэтай бутэлькі пазаўчора італьянская дэлегацыя піла...* (“Парог”). Абыгрываюцца значэнні полісеманта *Напалеон*: “назва каньяка” і “ўласнае імя”. [Буслай:] *Ды бацька яго... Смешна так... Далётаўся бусел... Зламаў крылы* (“Парог”). Слова *бусел* ужыта з іранічным адценнем, персанаж, прозвішча якога *Буслай*, кажа пра сябе, што ён ужо “далётаўся”.

Адным з яркіх выяўленчых сродкаў у мастацкім маўленні з’яўляюцца антонімы. У беларускай драматургіі яны выконваюць розныя стылістычныя функцыі. Надзвычай камічна маркіраванымі з’яўляюцца каламбуры, у якіх аказіянальныя антонімы з рознымі тыпамі значэнняў сінанімізуюцца ў кантэксце: [Васіль:] *Шчасце з чужых рук заўсёды кісла... Шчасце самому сабе рабіць трэба... Абутыя-адзетыя... І ўпрогладзь жывучы, радасныя песні спяваць можна... Не ў сытым пузе ішчасце...* [Гастрыт:] *А ў чым жа яно? Растлумач мне, цёмнаму, святы чалавек.* (“Вечар”). Выдзеленыя лексемы з’яўляюцца антонімамі (цёмны – “утойлівы, небяспечны чалавек”, святы – “бездакорны, праведны чалавек”), у кантэксце ўспрымаюцца як сінонімы (лексема *святы* ўжыта з антыфразісным значэннем “не святы”).

Асноўны спосаб утварэння фразеалагічных каламбураў – дэфразеалагізацыя фразеалагізма. Сутнасць гэтага спосабу заключаецца ў тым,

што ў фразеалагізма аднаўляецца яго першаснае, неідыяматычнае, значэнне. Камічны эффект каламбураў звязаны з “актуалізацыяй унутранай формы фразеалагізма, г. зн. з аднаўленнем таго першапачатковага вобраза, які лёг у аснову пэўнай назвы” [7, с. 142].

Актуалізацыя першаснага значэння фразеалагізмаў дасягаецца наступнымі прыёмамі:

1. Выкарыстанне ў кантэксце слова з прамым значэннем, тоеснага кампаненту фразеалагізма: [Васіль:] *З канём я сам сябе пракармлю. А так, год-два, я ж дзяржаве на шыю сяду, як і ты!* [Гастрый:] *Я не на шыі! Я на пенсіі!!! І што чалавеку яшчэ трэба? Усё ёсць, гасударства пра яго клапаціцца, пенсію плоціць, а ён...* (“Вечар”). Пасля фразеалагізма сядзець на шыі (“жыць на сродкі каго-небудзь”) у наступных рэпліках ужываецца яго кампанент шыя, які супрацьпастаўляецца лексеме пенсія. Разбурэнне дадзенага фразеалагізма стварае выразны камічны эффект.

2. Канкрэтызацыя аднаго з кампанентаў фразеалагізма з дапамогай рэплікі, якая выяўляе прамое значэнне кампанента: [Рыгорка:] *А што ты ўмееш?* [Буслай:] *Сабакам сена касіць... Толькі сабакам сена касіць...* [Рыгорка:] *А сабакі сена не ядуць...* [Буслай:] *А я вось кашу...* (“Парог”). Кожная наступная рэпліка персанажаў, ужытая пасля фразеалагізма, пазбаўляе яго метафарызацыі, разбурае цэласную семантыку. Успрыманне сінтаксічна аманімічных спалучэнняў слоў як фразеалагічных (*сабакам сена касіць* – разм. неадабр. “бядзіцца дзе-небудзь, займаючыся пустой ці невядома якой справай”) і адначасова як свабодных стварае яскравы камічны эффект.

3. Супастаўленне фразеалагізма і антанімічных яму слоў. Камічна насычанымі з’яўляюцца каламбуры, у якіх фразеалагізм і ўжыты ў другой рэпліцы аказіянальны антонім адрозніваюцца эмацыйна-экспрэсіўнай афарбоўкай. [Аліна:] *<...> Глядзіць, а табе хочацца сэрца сваё адкрыць...* [Буслай:] *І кофточку расшпіліць...* (“Парог”). Фразеалагізм *адкрыць сваё сэрца* (“шчыра раскажаць пра свае думкі, пачуцці каму-небудзь”) удакладняецца словамі свабоднага ўжывання *расшпіліць кофточку*, якія маюць супрацьлеглае вольгарнае значэнне. Такі прыём разбурае фразеалагізм, садзейнічае двухпланаваму яго ўспрыняццю – з пераносна-метафарычным значэннем і з прамым.

4. Удакладненне фразеалагізма словамі свабоднага ўжывання: [Каралёў:] *Я ж сказаў табе, кім я быў! Свінній.* [Хадзееў:] *Вось я і хацеў замачыць цябе. На сала.* [Каралёў:] *Бяры свае грошы, людоед... І яшчэ раз даруй... За дачку. Я разумею, што ты перажыў.* (“Кім”). Фразеалагізм

быць свіннёй (“чалавек, учынкi якога нізкія, подлыя”) удакладняеца і разбураеца наступнымі словамі *замачыць на сала* (“забіць свінню (жывёлу) з мэтай з’есці”), і зноў узнаўляеца лексемай *людоед*, і таму фразеалагізм успрымаеца адначасова ў прамым і пераносным значэннях, што выклікае ў чытача багатыя асацыяцыі і яшчэ больш узмацняе камічны эфект.

5. Канкрэтызацыя фразеалагізма: [Буслай:] *Сорак восьмая? Слухай, ты, лічба, табе што, цяжка сказаць які гэта горад?... З Марса зваліўся, мяне туды запускалі... А спусціць забыліся...* (“Парог”). Пасля фразеалагізма з *Марса зваліўся* (разм. “чалавек, які не разумее, што адбываеца вакол яго”) у наступным кантэксте ўжываюцца словы *туды запускалі і спусціць*, што прыводзіць да ўспрымання фразеалагізма ў прамым і пераносным значэннях адначасова.

6. Канкрэтызацыя аднаго фразеалагізма іншым: [Кім:] *Толькі на гэты раз дай слова і завяжы свой язык марскім вузлом.* [Лена:] *Магіла, Кім... [Кім:] Скажы яшчэ век свабоды не відаць... Што ў цябе за лексикон? Во што значыць з міліцыянерамі якшацца.* (“Кім”). Усе выдзеленыя фразеалагізмы маюць значэнне “маўчаць”, але іх канцэнтрацыя і ўзаемнае ўдакладненне стварае выразны камічны эфект.

Да сінтаксічных адносяцца каламбуры, пабудаваныя пры дапамозе стылістычных фігур – адметных канструкцый, кампанентамі якіх могуць быць як аднародныя адзінкі (словазлучэнні, фразеалагізмы, перыфразы, часткі сказаў), так і разнародныя (словазлучэнні, фразеалагізмы).

Сінтаксічны каламбур утвараеца ў выніку перастаноўкі слоў, якая прыводзіць да абыгравання іх значэння: [Лена:] *Трымай, жлоб! (Выкідвае з сумачкі пачак за пачкам.) Ёй ужо нічога ў гэтым мярзотным свеце не патрэбна і нічога не дапаможа. Тым болей ад цябе! Абрэвіятуру сваю не выкарыстоўвай. Які ты Кім? Вазьмі сабе лепш Гэ-А-Дэ... А лепш пакінь адно Гэ. З цябе хопіць... Пералічы свае грошы, а то яшчэ потым скажаш, што ў цябе купюру сцягнулі... Яна кахае цябе! Кахае большую частку свайго жыцця! Госпадзі! Было б каго! Хворая на галаву! А ты мог падумаць, што яна спецыяльна хадзіла за табой па барах, каб спакусіць і хапаць з цябе грошы на лячэнне. Што яна спецыяльна падала да цябе Кіма!* (“Кім”). Спалучаючыся з неаднароднымі па семантыцы словамі *нічога* (“ні адзін, ніякі прадмет, ніякая справа, з’ява і г.д.”) і *ад цябе* (“ад канкрэтнага чалавека”) лексема *не патрэбна* ў першым выпадку рэалізуе значэнне “чалавек, які страціў сэнс жыцця”, а ў другім – “чалавеку не патрэбна што-небудзь канкрэтнае ад пэўнай

асобы”. Расшчапленне абрэвіятуры *Гэ-А-Дэ (ГАД)* і пажаданне *пакінуць адно Гэ ўзмацняе эмацыйнасць выказвання. Значэнне Гэ-А-Дэ (ГАД)* – “агідны, шкодны чалавек”, а фраза *адно Гэ* мае на ўвазе лаянкавае вульгарнае слова, якое мае значэнне “прадукт жыццядзейнасці чалавека”, у адносінах да асобы такое слова прымяняецца часцей за ўсё, калі чалавек брыдкі, агідны, нязначны. Выказванне *было б каго* пасля фразы *яна кахае цябе* сведчыць пра пагардлівыя адносіны аднаго персанажа да іншага і рэзка зніжае пафас рэплікі, што стварае камічную сітуацыю.

Побач з простымі каламбурамі (лексічнымі, фразеалагічнымі, сінтаксічнымі) у п’есах А. Дударова ўжываюцца таксама камбінаваныя каламбуры, для ўтварэння якіх адначасова выкарыстоўваюцца розныя моўныя сродкі і спосабы, і якія ў параўнанні з неразгорнутымі з’яўляюцца больш камічна насычанымі.

Да найбольш актыўных прыёмаў пабудовы камбінаваных каламбураў можна аднесці абыгрыванне значэнняў полісеманта, а таксама аплікацыю фразеалагізма і сінтаксічнага словазлучэння з агульным для іх кампанентам: [Васіль:] *Ведаю... Даў нам Бог жывіцё, каб мы ўсё гэта сагрэлі... Душамі сваімі сагрэлі! Дык грэй жа, грэй! Хаця чым табе грэць? Халодны ты...* [Гастрый:] *У мяне трыццаць шэсць і шэсць... Як ва ўсіх... Камбінаваны каламбур ствараецца наступнымі спосабамі: а) у выніку абыгрывання фразеалагізма *грэць душой* (“перадаваць цеплыню сваёй душы, добра адносіцца да людзей”), яго расшчаплення на асобныя кампаненты: *чым табе грэць, халодны ты*; б) нелагічнай рэакцыяй другога персанажа (Гастрыга): *у мяне трыццаць шэсць і шэсць*, якая сведчыць пра тое, што ён успрыняў сэнс фразеалагізма ў прамым значэнні.*

Спіс літаратуры

1. Ячмянёва, І.М., Полісемантычныя каламбуры ў п’есах А. Дударова / І.М. Ячмянёва, Т.І. Борбат // Искусство слова в диалоге культур: проблемы рецепции [Электронный ресурс] : электрон. сб. материалов Междунар.науч.-практ.конф., Брест, 10 марта 2022г. / Брест.гос. ун-т. им. А.С. Пушкина; редкол.: Л.В. Скибицкая (отв.ред.) [и др.]. – Брест : БрГУ, 2022. – С. 206 – 210.
2. Цікоцкі, М.Я. Стылістыка беларускай мовы: вучэб. дапам для фак. журналістыкі / М.Я. Цікоцкі. – Мінск: Універсітэцкае, 1995. – 294 с.
3. Старычонок, В.Д. Полісемія ў беларускай мове (на матэрыяле субстантываў) / В.Д. Старычонок. – Мінск: Выд-ва БДПУ імя Максіма Танка, 1997. – 232 с.
4. Кунцэвіч, Л.П. Паранімія / Л.П. Кунцэвіч // Беларуская мова: энцыкл. / пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск: БелЭн, 1994. – С. 411 – 412.
5. Бельчиков, Ю.А. Паронимия // Языкознание: Большой энциклопедический словарь / Ю.А. Бельчиков; гл. ред. В.Н. Яреца. – 2-е изд. – Москва: Больш. Рос. Энцикл., 1998. – С. 368.

6. Конан, У.М. Камічнае // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: у 5 т. / У.М. Конан; рэдкал.: І.П. Шамякін (гал. рэд.) і інш. – Мінск: БелСЭ, 1985. – Т. 2. – С. 651.
7. Лепешаў, І.Я. Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы / І.Я. Лепешаў; рэд. А.Я. Міхневіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1984. – 264 с.